

„MAGÁNNYELV” – SZOCIOLÓGIA – KÖZBESZÉD

Minden korszaknak megvan a kedvenc társadalomtudománya, amely látásmódjával, észjárásával, nyelvével orientálja az értelmiségi közgondolkodást. Időnként felkapottakká válnak bizonyos kifejezések, megfogalmazások, érvelésmódok, s használatuk messze túlnyúlik a szűk szakmai körön. Kialakul az értelmiségi közmegegyezés, hogy melyek a társadalom (illetve, az uralkodó megközelítésmódtól függően: a nemzet, a haza, a mozgalom, az országunk jóléte) legalapvetőbb kérdései és milyen kategóriákban lehet őket a legadekváttabban megragadni. Ennek nyomában felkapottakká válnak bizonyos szerzők, folyóiratok, témák. A konszenzus időről időre felbomlik, ami az éppen népszerű tudomány leértékelődését vonja maga után, majd újra kialakul, hogy mások sikerét „egyensse”.

Egy-egy tudomány domináns helyzetének kialakulását, majd népszerűségének csökkenését számtalan tényező magyarázhatja. Például az illető ország geopolitikai helyzete, illetve ennek megváltozása (a két háború között a történettudomány többek között ennek köszönhette népszerűségét), az éppen aktuális politikai, gazdasági történések, az értelmiségi tradíciók stb. Kiemelkedő szerepet játszhat az is, hogy a valóság mindennapi észlelése, az értékrend szintén változhat korszakonként. Néha erősen pragmatikus, néha nyitottabb általánosabb eszmék befogadására; így közelebb kerülhet bizonyos társadalomtudományok látásmódjához, másokétól viszont eltávolodhat.

A szaktudományok, az értelmiségi közgondolkodás és a mindennapi valóságészlelés összefüggései sokat elárulnak egy-egy korszak mentalitásáról. Más kollektív észjárásra utal, ha a publicisztikában, a riportokban, az esszéekben a történelem az állandó hivatkozási anyag, és megint másra, ha az érvrendszert a közgazdaságtan vagy a politológia adja.

Dolgozatomban a szociológia hazai népszerűvé válását, illetve jelentőségének az utóbbi években bekövetkezett csökkenését elemzem; a történéseket az ideológia, a mindennapi valóságlátás és a szociológia összefüggéseinek nézőpontjából írom le. Tovább szűkítve: egy feltevést szeretnék valamelyest körüljárni, azt, hogy a szociológia nyelve, érvrendszere, építkezésmódja adta a társadalomról való (nyilvános és nem nyilvános) „okoskodás”, véleményalkotás mintáját a hetvenes években még a nyolcvanas években is. Beolvasva a 10–15 évvel ezelőtti *Valóságok*ban megjelent, mondjuk tanárok, orvosok, népművelők által jegyzett dolgozatokba, könnyen észrevehetjük az írássok szociológiai „beszédmódját”. „Felmérésekre” hivatkoznak, gyakran a saját „házilag” vizsgálatuk eredményeit közlik, tapasztalataikat társadalmi (azaz: nem közgazdasági, nem politológiai stb.) kontextusban értelmezik.

A szociológia „érezte” ezt a szerepet, és bizonyos szempontból maga sem tudományként, hanem „beszédmódként”, a társadalomról való értelmiségi „okoskodás” köznyelveként funkcionált. Nem tudományos normáknak, elvárásoknak megfelelően konstituálódott, hanem annak a szerepnek megfelelően,

amelyben a hetvenes években találta magát. Szakcikk és alkalmi írás, esszé és tudományos dolgozat nyelvhasználata, érvelésmódja között nem húzódtak világos határok; maga a szakma sem ennek alapján osztályozta a teljesítményeket.

A szociológia a hatvanas években olyan társadalmi (beszéd)helyzetben startolt, amelyet az ideológia nyelvi terrorja jellemzett. Nem akadt az idő tájt olyan kulturális, művészeti, társadalomtudományi kérdés, amelyben a hivatalos ideológia ne éreztette volna a maga illetékességét. A tankönyvek, a heti és napilapok, a TV kommentárjai mind egyazon nyelven készültek. Az állampolgárok például a szabadidejükkel kapcsolatos kérdésekről a népművelés, munkahelyi problémáikról az „egyéni érdek–közérdek” szintagma által kijelölt nyelven olvashattak.

Ezzel szemben (s következtében) a mindennapi élet értelmiségi nyelve (a továbbiakban csak erről lesz szó) archaikus „magánnyelv” volt, hiányoztak belőle azok a modern kifejezések (például középosztály, elit, érdekérvényesítés), amelyekkel a társadalomról szerzett mindennapi tapasztalatok, politikai megállapítások, egyáltalán a rossz közérzet, az elégedetlenség megnevezhető lett volna.

Archaikus „magánnyelven” folyt tehát a társadalomról való beszéd. Ez természeténél fogva nem volt alkalmas eszköz a vélekedéseknek a partikularitáson túlmenő érvényességű megfogalmazására, a problémák átvehető és továbbbeszélhető kifejtésére. Nem létezett a tudományos nyelvhasználatból, publicisztikából, rádió- és tévébeszélgetésekből stb. építkező civil közbeszéd, amelynek nyelvén az állampolgárok társadalmi kérdéseket vitathattak volna meg. Hiányoztak azok a nyelvi sémák – s e sémák olyan közbeszéddé szerveződése –, amelyekre normális esetben bárki támaszkodhat, ha partikularitásán túlmutató dolgokról kommunikál; ha nem a társadalomban való közérzetét, hanem a közérzetre vonatkozó reflexióit kívánja másokkal megosztani.

A „közbeszéd” kifejezés jelen írásban inkább heurisztikus, mint analitikus jelentésű fogalom. Mégis, ha meghatározását kellene adnom, valahogy így hangzana: a közbeszéd egy bizonyos korszakra jellemző értelmiségi kifejezőképesség, illetve e kifejezések használatára vonatkozó szabálygyűjtemés („nyelvjáték”), amelyet az értelmiség szűkebb köre (humán elit) termel és tart fenn. Ez adja meg a nem magánjellegű megnyilatkozások (társasági beszélgetések, interjúk, előadások, a publicisztika s részben a tudományos publikációk) nyelvi keretét. Forrása az éppen divatba jövő társadalomtudomány, a köz emlékezetében valamilyen oknál fogva megőrződött (például botrányos vagy szokatlan mivolta miatt) publicisztika, a sztárhelyzetű tudósok felkapott kijelentései.

Például néhány nyelvészeti kifejezés (bináris oppozíció, nyelv és beszéd, szintagma stb.) a szemiotika és a strukturalizmus divatjával antropológiai, majd irodalmi, szociológiai jelentést vett fel, felbukkant a történettudományi, pszichológiai írásokban, később, a publicisztikai nyelvhasználatba bekerülve újabb jelentésekkel gyarapodott, most már útlevelet kapva a legkülönbébb kontextusokba való belépésre. Röviden: az értelmiségi közbeszéd részévé vált. Ma a „posztmodern” szóval történik valami hasonló; nálunk is eljutott néhány év alatt az esztétikától a közbeszéddi használatig.

REPLIKA

Egy kifejezés minél jobban elterjed, azaz minél jobban beépül a közbeszédbe, annál cseppfolyósebb lesz az átmenet a közbeszédi és a specifikusan tudományos használatmódja között. Annak ellenére történik mindez, hogy a tudományos rend képviselői szigorúan őrködnek az illető fogalom „eredeti” jelentésén; küzdenek a „pontatlanságok”, „pongyolaságok”, az „illetéktelen használat” ellen. Mégis, ha felkapottá válik egy kijelentés, megnevezés, akkor hiábavaló minden küzdelem: jelentése mérhetetlenül kitágul, majd lassan elhasználódik – ilyenkor, akitől ered, többnyire elhatárolja magát e divattól. Az indok minden esetben ugyanaz: félreértették mondandóját. Vannak korszakok, amelyekben sokáig megmaradnak a divatos kifejezések, s vannak olyanok is, amelyekben nagyon intenzív életet élnek a szavak. A „pártállam”, bekerülve a kulturális csereforgalomba, nyomban kopni, szürkülni kezdett, s hamarosan ki kellett fordítani: „állampárt” lett belőle. Használója ma már kicsit értetlenül forgatja: „pártállam?”, „állampárt?” Ezzel szemben a „redisztribúció” szép kort ért meg hazai köznyelvünkben.

Végezetül a közbeszédről még annyit, hogy az nem egyszerűen a tudományos, publicisztikai fogalmak halmaza, nem szótár, hanem strukturált egész. Szemantikai mező, amelyben a kifejezések meghatározott típusú és intenzitású jelentésviszonyban állnak egymással. Például a nyolcvanas évek második felében a „reform” szó állt a közbeszéd centrumában, jelentése beszivárgott a többi közbeszédi fordulatba, megszabta a szóba jöhető kifejezéseket, összefűzésük szemantikai rendjét. Az elmúlt évben a „sztálinizmus”, „pártállam”, „modellváltás” szó látott el hasonló funkciót.

Visszatérve problémánkhöz: mivel az ötvenes években szünetelt a társadalomtudomány művelése és a publicisztika, az éltető források hiányában lepusztult a közbeszéd is. A köz dolgairól való értelmiségi „okoskodáshoz” nem állt más rendelkezésre, csak az archaikus „magánnyelv” vagy a hivatalos ideológia kifejezőkészlete. (Messzire vezetne annak elemzése, így csak megemlítem, hogy a két háború között kialakult közbeszédi hagyományhoz való visszanyúlásnak miért nem voltak meg sem a politikai, sem az intellektuális feltételei a hatvanas években.)

A közbeszéd hiányát jól mutatja az, hogy ha például munkásközegben elhangzott: „mindig voltak urak, most is vannak, ezután is lesznek”, az esetleg jelenlévő értelmiségi zavartan félrefordította a fejét. Érezte e formula leegyszerűsítő archaikusságát, de neki sem álltak rendelkezésére jobb kifejezések az árnyaltabb fogalmazáshoz. A dolgot legfeljebb egy odaillő versidézzel kommentálta. Néha ragyogó sejtések, megérzések villantak fel, de rögtön ki is húnytak, hiszen nem voltak szavak, melyekben megőrződhetek volna.

Nem véletlen, hogy a hatvanas években oly népszerű volt nálunk a költészet. A líra segítségével történt meg az elvesztett (az ötvenes években a hivatalos ideológia által gyarmatosított, a kollektivizálásba bekebelezett) szubjektivitás visszaszerzése. E műfajban konstruálódott meg újra az én, a maga sajátos észlelésmódjával, látásmódjával; itt teremtődött meg az a nyelv, amelyen mindez kifejezhető volt. Kicsit leegyszerűsítve: a hatalom mindentudó, mindent lehengerlő kinyilatkoztatásaival a líra a szubjektív észlelés, az élmény ér-

vényességét állította szembe. (Persze volt másféle vers is ebben az időben, a hivatalos ideológiának amolyan lírai meghosszabbítása.)

A hatvanas években a líra nyelvén kívül más kifejezési lehetőségek is formálódtak; ekkor nyomultak be a hivatalos ideológia és a hétköznapok magánnyelve közé a társadalomtudományi beszédmódok: jelentkezett a pszichológia, a szociológia, a szociográfia, a közgazdaságtan, a modern nyelvészet stb. Ezek a bizonyos értelemben egymással is versengő valóságmagyarázatok eltérő eséllyel törhettek utat a mindennapi (értelmiségi) nyelvhasználat felé. Például a filozófusok törekvései nem hoztak igazi fordulatot a közbeszédben, mivel olyan szótárt használtak, amely csak egy szűk értelmiségi elit számára volt elérhető. Ráadásul e szótár marxista volt, sőt szavainak jórésze megegyezett a hivatalos ideológia kifejezéseivel, jelentéseiket ezek kritikai értelmezései adták. Márpedig nálunk a marxizmusnak aligha volt esélye arra, hogy a társadalomról való közbeszéd nyelvi, érvelésmódbeli hátterét alkossa.

A filozófiától radikálisan különböztek azok a társadalomtudományok, amelyeknek a hazai professzionalizálódása (többek között az ideológiai előfeltételezettől, nyelvhasználatától való erélyes megszabadulásuk eredményeképpen) a hatvanas években rendkívül gyorsan lezajlott. Mégis, mivel ezek gondolkodásmódja, nyelvhasználata zárt paradigmákban szerveződött meg, idegenül álltak szemben az éppen ekkor formálódó értelmiségi köznyelvvél, kifejezéseik, érvelésmódjuk nem lett felkapott. Itt külön, ismeretterjesztő beszédmódok jöttek létre, ezeken keresztül közlekedtek a köznyelvvél. Jellemző például, hogy a nyelvészet iránti laikus keresletet a nyelvészek a nyelv művelés területére terelték, s itt, ebben a mozgóban folyt a szakemberek és az „érdeklődők” kommunikációja.

Egészen más volt a helyzete az ugyancsak a hatvanas években induló szociológiának és pszichológiának. Ezek nyelve viszonylag gyorsan beszivárgott a közbeszédbe. A nyilvános viták, társasági beszélgetések szótára, argumentációi javarészt ezekből a tudományokból származtak. A hetvenes évek elején panaszkodnak is a szakemberek: illetéktelenek dobálóznak pszichológiai, szociológiai kifejezésekkel, avatatlanok végeznek kutatásszerű vizsgálatokat. Röviden: lejáratják a tudományt.

E két tudomány gyors népszerűsödésére többféle magyarázat is adható. Ekkor még nem professzionalizálódtak (a szociológia azóta sem – erről később), s így könnyebben hozzáférhetőek voltak a mindennapi nyelv számára. Kiindulópontjukat nem a marxizmus képezte (sem tematikailag, sem nyelviileg), hanem a hétköznapi élet. A felmérések (e rendkívül kedvelt és közkeletű megismerésmód) a mindennapi élet észlelésformáira épültek. Olyan tényeket tekintettek fontosnak (nem, kor, foglalkozás, továbbtanulás, házassági stratégiák, agresszió, félelem), amelyek a hétköznapi életnek is tájékozódási pontjai. Röviden: azok a kérdések kerültek szóba, amelyeket alkalomadtán a mindennapi gondolkodás is problematizált. A társadalmi életnek olyan szeletére irányultak, amely az ideológiában mellékesnek számított, így az nem tematizálta, nem szötte be nyelviileg. Ellenpontoszásként említendő, hogy azoknak a kutatóknak, akik olyan kérdésekkel foglalkoztak, amelyeket az ideológia is feldolgozott (például „érdék”), veszélyes nyelvi hínáron kellett átvergődniük ahhoz, hogy a köz-

REPLIKA

napi észlelés számára adott valóságból valamit ki tudjanak fejezni. Míg például az „életmód” a tekintetet valami közvetlenre, a tapasztalatban adottra irányította (mivel felbukkanásakor még „üres” fogalom volt, amelyet az elkövetkező kutatások voltak hivatottak jelentéssel feltölteni), addig az „érdek” a figyelmet magára a szóra terelte; a vele kapcsolatos nyelvi műveletekre; a distinkciókra, finomításokra, jelentéspontosításokra. Aki ebből az ideológiai tartalommal agyonterhelt fogalomból indult ki, csak rendkívüli erőfeszítések árán juthatott el magukig a „valódi” érdekviszonyokig, azaz a kifejezés ideológiai használatmódjától a köznapi tapasztalatokkal egybevethető jelentésig.

A hivatalos ideológia és a mindennapi élet nyelve közé benyomuló szociológiai és pszichológiai beszéd alkalmas volt tehát arra, hogy az értelmiségi közbeszédbe beszivároghasson, ennek közlési formáit, érvelésmódját strukturálja. Azaz: archaikus, „magánnyelvi” állapotából kimozdítsa, s lehetővé tegye a kollektív tapasztalatok átvehető és tovább-beszélhető közlését. E tudományok ezirányú alkalmasságát mutatja az az érdeklődés, amit maguk körül teremtettek. Hogy végül az értelmiségi köznyelvvé válás lehetőségét inkább a szociológia váltotta valóra, erre a két tudomány eltérő fejlődése ad magyarázatot. (Az is fontos, hogy a hatvanas évek második felétől a társadalomnak valamiféle „statisztikai karaktere” formálódott ki, ami létrehozta a rá reflektáló „spontán szociológizáló” tudatot is. E kérdés tárgyalása messzire vezetne.)

Mielőtt még a szociológia fejlődési sajátosságainak az elemzésébe bocsátkoznánk, vessünk egy pillantást a szociográfiára is, hiszen egyszerre születtek, együtt növekedtek, azonos volt a tárgyuk, ugyanazok voltak a címzettjeik.

A szociográfia a társadalomról való őszinte, kendőzetlen beszédmódként tört magának utat a hatvanas évek hivatalos ideológiája és archaikus „magánnyelvi” között. Szókimondó szerzőinek neve hamar bekerült az értelmiségi köztudatba. Hogy kifejezett népszerűsége ellenére sem hatott igazán az értelmiségi közbeszédre, ennek elsősorban az lehetett az oka, hogy nyelvének kommunikációs ereje, közleményeinek hitelessége az esetek döntő többségében a megformálás művészi s így mások számára reprodukálhatatlan teljesítményén nyugodott. Éppen a legjobb szociográfiák voltak hozzákövetve ahhoz az egyszeri, művészi nyelvhez, amelyen megfogalmazódtak. Rendkívül izgalmas társadalmi problémákat tártak fel, épp olyanokat, amelyekről az értelmiség sokat és szívesen beszél, de e kérdések közösségi megvitatásához nem nyújtottak mások által is elsajátítható, ismételhető kifejezőkészséget. Olyan nyelvet, amely az átvétel és a tovább-beszélgetés során nem sérül meg, nem veszít hiteléből.

A hatvanas–hetvenes évek fordulóján mi sem látszott egyszerűbbnek, mint kimenni terepre s nyitott szemmel járva észrevenni valami fontosat, s ezt közkinccsé tenni: újra felfedezni Magyarországot. De éppen a felfedezéshez szükséges „nyitott szem” előfeltételezése jelzi, hogy nem létezett valamilyen intézményes, explicitté tett, azaz elvileg bárki által elsajátítható látásmód. A „nyitott szem” egy nehezen definiálható „társadalmi érzékenységet”, valamiféle „szociális tehetséget” jelent. A szociológiának azért lehetett a szociográfiánál nagyobb hatása a köznyelvre (annak ellenére, hogy az utóbbinak vélhetően több olvasója volt), mert kifejezései, érvelésmódja, gondolatmenetei megtanul-

hatók, továbbadhatók. Egy-egy szociológiai okfejtésről, kutatási eredményről számtalan „kópia” készülhet: reprodukálható társasági beszélgetésekben, egyetemi előadásokon és szemináriumokon, rádióbeszélgetésekben, újságcikkekben. Persze ezek a „másolatok” sikerülhetnek élesebbre és lehetnek halványabbak is, de mindenképpen „kópiák”, nem pedig „átírások”. A szociográfia által közvetített társadalomismeretet viszont, mivel irodalmi nyelvbe ágyazódik, le kell fordítani, át kell tenni egy másikba, miként egy versről sem beszélhetünk az illető vers nyelvén, hanem csak egy másikon, a megtanulható, ismételtető esztétikain.

Vegyük ezután szemügyre a szociológia és a közbeszéd kapcsolatát.

Idézzük vissza a kezdő „pillanatot”: a hatvanas években a hivatalos ideológia és az akkor még archaikus „magánnyelv” közé benyomuló társadalomtudományi nyelv kifejezőképességével végre problematizálni lehetett az emberi, társadalmi tapasztalatokat. De a pillanat hamar továtűnt, sorban professzionizálódtak a tudományok, fejlődésüket belső – elméleti, módszertani – problematikájuk, továbbá a nemzetközi trendek szabták meg. Becsukódtak a közbeszéd előtt.

Nem így a szociológia. Alakulását egészen a közelmúltig sajátos kettősség jellemezte. Fejlődése egyszerre volt alávetve egyrészt a professzionizálódás szabályainak, annak az igénynek, hogy kategóriái, a halmozódó kutatási ismeretek stb. valamilyen paradigmában szerveződjenek meg, másrészt pedig annak a nyelvi helyzetnek, amelyben keletkezésekor találta magát, annak a nyomásnak, hogy a köz problémáit felvállalja, kifejezéseket, érvelésmódokat „szállítson” megvitatásukhoz. Miközben arra törekedett, hogy a tudomány normái szerint működjék (ellenőrzése alá vonja a képzés, a publikációk szabályait), közbeszédként is funkcionált, az értelmiségi nyilvánosságot helyettesítette. Röviden: a szociológia nyelvét, érvelésmódját, tematikáját egyszerre, egymásba csúsztva, részint egymást keresztbe metszve szervezte a nyilvánosság és a tudomány értékrendje. Ez a kétértelműség elkísérte a szociológiát keletkezésétől egészen a közelmúltig. Vizsgáljuk meg most ennek néhány jellegzetes megnyilvánulási formáját.

Közismert, hogy a tudomány állapotát pontosan kifejezi folyóiratainak, periodikáinak struktúrája. Tipikus esetben olyan mezőben szerveződnek, amelyek centrumában nagy presztízsű szakmai folyóiratok állnak. Ezekben zajlanak a döntőbb viták, itt vizsgáztatják le az új elképzeléseket, a tudományos közösség szemében ezek a legfőbb képviselői a szakmai megbízhatóság, korrektség értékeinek. A centrum körül szóródik a többi kiadvány. Valahol a periférián foglalnak helyet azok, amelyek a nem kizárólag szakmai összetételű közönségnek szólnak. Aki csak ide dolgozik, nem számíthat a tudósközösség elismerésére; karriert legfeljebb mint közíró, mint a tudomány népszerűsítője csinálhat, s el kell búcsúznia a szakmai pályafutástól.

A nyelvhasználat „követi” e mező struktúráját. A centrumban „sűrűbb” a nyelv, a kifejezéseknek magas a „koncentrációs foka”, használatuk merev szabályokhoz kötött, amelyek betartását a szerkesztők, a tudós közösség éberrel vigyázza, és a szakmai közvélemény standardként ismeri el. A „sűrűsödési pont” körül szóródnak a különféle nyelvhasználatok, a mező széle felé halad-

REPLIKA

va lazábbá válnak a fogalmak használati szabályai, bővül jelentésük, átalakulnak szemantikai viszonyaik, s egy bizonyos ponton túllépve a nyelv közbeszédi vagy ismeretterjesztő jelleget ölt.

A most vázoltakkal szemben a magyar szociológia írásos teljesítménye egészen más típusú mezőben strukturálódott. A centrumban itt nem szakmai folyóiratok álltak, hanem olyan, alapvetően nem tudományos értékrendet követő periodikák, mint a *Valóság*. A *Valóság* (később a *Medvetánc*, bizonyos periódusaiban a *Mozgó Világ*) centrális helyét mutatja, hogy itt jelent meg az a máig hivatkozott 10–15 tanulmány, amely alapvetően meghatározta a szociológia arculatát. A kutatók többnyire itt publikálták először munkájuk eredményét, itt tették szavá tudományukkal kapcsolatos aggodalmaikat, itt adták közre ötleteiket, fajsúlyosabbnak szánt elképzeléseiket. Például a hetvenes évek vezető szociológiai témájának – az egyenlőtlenységnek – az időbeli alakulása, fordulópontjai, kategoriális újításai könnyűszerrel rekonstruálhatók e nem szakmai lapokból. A magyar szociológia kialakulása, formaváltozásai sokkal inkább nyomon követhető a jelzett folyóiratokból, mint saját kiadványából, a *Szociológiából*.

A *Valóság* állt a maga oldottabb, esszéisztikusabb írásmódot előnyben részesítő szerkesztésével a szociológiai nyelvhasználat centrumában. A formailag nem szakmai jellegű írások (jellemzőik: a hatásos kezdés, viszonylag kevés hivatkozás, némiképp provokatív fogalmazás, „lazább” fogalomhasználat) képviselték e tudomány nyelvi standardját. A szerzőket e folyóirat literátor olvasóközönségének felkészültsége, igényei, stílussal kapcsolatos elvárásai befolyásolták problémáik nyelvi megformálásában, gondolataik tudományos kivitelezésében. (A valódi kép ennél valamivel árnyaltabb, hiszen az elemzésbe föl kellene venni a szamizdat irodalmat, a szociológia „társasági”, szubkulturális nyelvi szerveződéseit is. Tekintve, hogy ezek nyelvhasználatban, stílusban a szociológia nyilvános megnyilatkozásaihoz igazodtak, ennek politikai és nem tudományos értelemben vett fogyatékoságait szándékozták meghaladni, itt elemzésük mellőzhető.)

Abban a mezőben tehát, amelyben a szociológia írásos teljesítménye megszerveződött, a középponti helyet a *Valóság*, a *Medvetánc* foglalta el. Ez azt jelentette, hogy e tudomány a szakmainál jóval szélesebb nyilvánosság előtt formálódott ki. Az említett folyóiratok adta beszédhelyzet szabta meg a nyelvhasználat, az argumentáció, a gondolati építkezés, a stílus jellegzetességeit – azt a köztes, hezitáló állapotot, amely a tudomány és a nyilvánosság értékeinek egyformán erős vonzásából adódott.

A *Szociológia* folyóirat, amely formailag eleget tett a tudományosság követelményeinek, a centrumtól meglehetősen távol állt. A lapban való megjelenés presztízsértéke viszonylag alacsony volt, így a szerzők fontosnak ítélt dolgozataikat nem itt publikálták, nem itt történt meg az újszerű elképzelések levizsgáztatása stb. S ez nem is lehetett másként. Mivel a szociológia az értelmiségi nyilvánosság előtt, közbeszédként született, képviselői ennek a használatával, továbbfejlesztésével érthettek el sikereket, nem csoda, hogy a tisztán tudományos értékek és nyelvhasználat szerint szerveződő folyóirat (függetlenül tényleges szakmai színvonalától) árnyékba került.

A *Valóság* centrális szerepe azért is érdekes, mert nem volt kialakult, állandó szerzőgárdája. Megjelenhetett itt mérnök, fizikus, népművelő, tanár. A folyóirat mégis egységes volt, mivel a szerzők ugyanazt a nyelvet használták a társadalomról való diskurzusban; a laikusok is a szociológia kifejezőkészletéből épült közbeszédet vették igénybe, ha a társadalomról akarták elmondani gondolataikat. Többnyire felméréseik számszerű eredményeinek interpretációjaként fejtették ki vélekedéseiket. A táblázatok, a „mint az adatokból is látszik” fordulatok segítségével fejezték ki gondolataikat, ezek számítottak a korokban a problémák érvényes megjelenítésmódjának – mint más időkben a „mint ahogy a költő mondta” nyelvi pannellel bevezetett versidézet tehetett meggyőzővé valamely elképzelést, mivel akkor éppen a valóság költői nyelvvél, eszközökkel történő megragadását fogadta el érvényes beszédmódként az értelmiségi közvélemény. A laikusok és a szakemberek kifejezései, argumentációi között nagyon cseppfolyós volt az átmenet, mivel a *Valóság* nyelvi standardja nem tette lehetővé a szakmai és laikus teljesítmények világos elválasztását. (Többek között ezzel is magyarázható, hogy még a nyolcvanas évek elején is bárki szociológusként jegyezhetette írását, ha ezt valamilyen okból magára nézve előnyösnek gondolta.)

A szociológiai témájú könyvek nyelvi struktúrája hasonlóan alakult ahhoz a mezőhöz, amelyben a folyóiratok szerveződtek. Ezeknek a műveknek – a cikkekhez hasonlóan – nem a szűk szakmai közönség volt a címzettje, hanem egy ennél jóval szélesebb értelmiségi olvasótábor; közkézen forogtak, szemben mondjuk a kortárs nyelvészeti, etnográfiai írásokkal. Annak ellenére divatoztak, hogy a legkülönfélébb dolgokról szóltak: lakáshelyzetről, üzemről, életmódról. A szerzőket ez az értelmiségi szerephelyzet irodalmibb megformálásra ösztönözte. Problémáik exponálását, építkezésmódjukat, stílusukat a literátor olvasóközönség ízlése, igényei formálták. A hatás persze kölcsönös volt, az értelmiség is átvette a szociológiai valóságglátást, nyelvhasználatot.

A könyvek, folyóiratok szerzői nemcsak a kifejezéseik megválasztásában, gondolataik formába öntésénél igyekeztek esetről esetre egyeztetni egyfelől a tudományos, másfelől a nem szakmai nyilvánosság igényeit (a politikai igazodás kényszereiről nem is beszélve). A sorozatos alkalmazkodások kiérlelték a magyar szociológia sajátos közbeszédi nyelvét; a fogalomhasználatnak, a gondolatok megjelenítésének, a tárgyalásmódnak és a stílusnak olyan együttesét, amelyet mindenki magától értetődő módon használt, ha társadalmi problémákról esett szó. Ezt használta minden szociológus, aki folyóiratban publikált, könyvet írt, de az is, aki a nagy nyilvánosság előtt – rádióban, tévében – szólalt meg. Ezt igyekezett megtanulni a pályakezdő, s ezt közvetítette a képzés is. Vessünk most ezekre egy-egy pillantást!

A pályakezdők szövegei sok mindent elárulnak, mivel minden „érett”, nagy presztízsű tudomány esetében az induló fiatalok ragaszkodnak leginkább a szaknyelv használatához. Ők azok, akik neofita buzgalommal örködnék a szakmai nyelv tisztaságán; minden, az olvasónak tett kifejezés- vagy fogalmazásbeli engedményt a tudományos pontosság és világosság feláldozásaként értelmeznek. Csak a befutottak engedhetik meg maguknak a „lazítást”, mivel nem kényszerülnek már arra, hogy minden szavukkal, mondatukkal tudo-

REPLIKA

mányos rátermettségüket bizonyítsák. Akár népszerűbb lapokba is írhatnak, a szakma tudni fogja, hogy e megnyilatkozás alkalmi, s nem tartozik hozzá az illető szorosabb értelemben vett tudományos munkájához.

A szociológia esetében viszont az elmúlt évtizedekben egészen más volt a helyzet. Ha az előbb vázolt mintát szociológus követte volna, sorsát a jelentéktelenség, névtelenség kísérte volna. Neki – a fentiekkel ellentétben – a szakmainál szélesebb nyilvánossághoz kellett fordulnia, s itt bizonyítania, hogy birtokában van annak a nyelvi képességnek, amelynek segítségével bármilyen, a társadalom szociológiai természetével kapcsolatos kérdéstről diskurzust tud folytatni, hogy azt a nyelvi standardot követi, amelyet a *Valóság*, a *Medvetánc* közvetít, azaz képes a szakcikkek nyelvi, formai mankóitól megszabadulva rálelni az értelmiségi köznyelvre, vinni a társadalomról való nyilvános beszélgetést. Akinek sikerült e képességeit elismertetnie, az nem kényszerült az *Acta* jellegű kiadványoktól a *Mozgó Világig*, *Valóságig* tartó folyóiratleírtá megmászni. Valójában ilyen létra nem is létezett, mivel a helyi, intézeti kiadványokat az induló fiatalok nem feltétlenül vették igénybe, hogy innen vegyenek startot karrierjükhöz. Jól megválasztott témával, „jól megírt” dolgozattal a kezdő kutató akár a szakma legnagyobbjai mellett, a legpresztízsesebb folyóiratokban is megjelenhetett. Ennek érdekében a hetvenes években induló szociológus a „poénosabb”, szélesebb nyilvánosságnak szóló, ha lehet „felrázó” témákon törte a fejét. Ebben sokkal inkább az újságírók, a publicisták törekvéseivel egyezett, mint más kortárs tudomány képviselőinek ambícióival.

A szociológusképzés is e tudomány közbeszédi jellegéhez alkalmazkodott (legalábbis ami az esti és az „intenzív” kurzusokat illeti; ezekről vannak tapasztalataim). Közismert, hogy az egyetemeken nem pusztán valamilyen specifikus ismeretet közvetítenek, hanem ezzel együtt, ebbe beleágyazva alakítják ki a nyelvhez való értelmiségi viszonyt is. A szociológiai kurzusokon viszont önmagában közvetítették a nyelvhez való értelmiségi viszonyt, vagy másként: az ezt hordozó nyelvet (mert e viszony végső soron a nyelvben objektíválódik: jellegzetes fordulatok, fogalmazásmódok formáját ölti), eloldva úgyszólván minden specifikus hozzáértéstől. Jellemző, hogy még a módszertani – e leginkább szakmainak képzhető – tárgyak is ezt az utat követték: nem a vizsgálati technikák megismertetése, kipróbálása állt a képzés középpontjában, hanem az ezen eszközökkel szembeni intellektuális kétely megfogalmazása, illetve olyan készségek átadása, amelyek a módszerekről való kritikai beszéd használatára képesítettek.

Bármely szakemberképzés – amelyből értelemszerűen ki van zárva a nyilvánosság – teret kell adjon a műhelyszerű munkának, ahol a tanári mondani-valót (szóhasználatot, érvelésmódot) szigorúan az illető tárggyal kapcsolatos szakmai-tudományos szempontok határozzák meg. A szociológiai kurzuson viszont mintha láthatatlanul ott lett volna a nyilvánosság: az előadások, szemináriumok felépítését, nyelvi kivitelezését nem a szűkebb értelemben vett szakmai szempontok, hanem a tetszetősség, a bölcsész csiszoltság, azaz végső soron az esztétikai megformáltságra törekvés szervezte. Hiányzott a képzésből az az aprólékos gond, amivel a szakma nyelvre (miként az időgen nyelv) megtanítható, módszertani alapjai, érvelési technikái elsajátíthatók. Nem „magát”

a szociológia tudományát, hanem e tudomány nyelvéhez való értelmiségi viszonyt közvetítették, s ezzel együtt azt a kétértelműséget is, amely közbeszédként való megszerveződéséből következett, abból, hogy nyelve a tágabb értelmiségi nyilvánosság és a szűkebb szakmai értékek egyidejűleg érvényesülő vonzásainak terében formálódott.

Ha összevetjük a szociológiának a folyóiratokban vagy a képzés során használt nyelvét a nagyobb nyilvánosság (rádió és tévé) előtt elhangzó szövegek beszédmódjával, akkor azonnal szembeötlik alapvető azonosságuk, noha – ideáltipikus esetben – radikálisan különbözniök kellene. Ha orvos vagy nyelvész szólal meg a nyilvánosság előtt, akkor mindenki természetesnek tartja az ismeretterjesztő – azaz külön a közönség számára kialakított – nyelv használatát. E nyelvet nem a tudomány belső logikája – paradigmája – strukturálja, hanem az a beszédhelyzet, amelyben a tudós alkalmazkodik a laikus befogadó felkészültségéhez, igényeihez. Egyes tudományokban ugyan nem dolgoztak ki ismeretterjesztő beszédmódot, képviselői mégis képesek igazodni a széles nyilvánosság befogadói szintjéhez: ilyen beszédhelyzetben tudományuknak egy korábbi – a mindennapi tudathoz még közelebb álló – nyelvét használják. Ilyen „visszalépéssel” oldja meg a feladatát az ismeretterjesztő néprajz. A rádióban előadást tartó tudós „visszalép” a modern antropológia, szemiotika paradigmájából például a tárgyi néprajz nyelvéhez.

A szociológusok viszont a nagyobb nyilvánosság előtti szereplésüket nem ismeretterjesztő beszédhelyzetként fogták fel, hanem olyan szituációnak, amelyben nekik a legjobb tudásuk szerint, a „tudomány mai állásának” megfelelően kell a társadalomról diskurzust folytatni. A hallgatóság is így fogadta a szöveget, s nem támadhatott az a gyanúja, hogy adás után az esetleg tovább vitatkozó szociológusok egymás között másként beszélnek, mint a kamerák előtt, hogy például a nyolcvanas évek első felében sokak által kedvelt tévéműsorban, a *Tudósklubban* és a tudósok klubjában használt nyelv különbözne egymástól.

Az eddig elmondottak alapján tudjuk, hogy ez nem is lehetett másként. Írjuk le újra: a szociológia kifejezőkészlete, témái írásos és verbális megjelenítésének mintái a nyilvánosság előtt, közbeszédként formálódtak ki. Ebből következően nem létezett a tudományos publikációkban, belső szakmai vitákban használt nyelvtől világosan elkülönülő (például pedagógiai elvek szerint szerveződő) ismeretterjesztő beszédmód – már csak azért sem, mert az előbbi ki sem alakult. A szociológusok a legkülönbélebb beszédhelyzetekben (tévészereplés alkalmával, publicisztikában, tudományos publikációban, szűk körű szakmai összejövetelen) ugyanazt a – közbeszédként konstituálódott – nyelvet használták.

A *Tudósklub* jó példája a szociológia közbeszédi működésének. A nézők telefonon feltett kérdéseit – a tévéműsorok megszokott megoldásától eltérően – itt nem a bemondó (esetleg egy színész) olvasta fel, hanem egy képzett szociológus, aki a tolmács szerepkörét látta el: lefordította az archaikus „magánnyelven” szövegezett nézői kérdéseket a közbeszéd nyelvére. Így a nézők megtapasztalhatták, hogy laikus érdeklődésük érvényes, a széles nyilvánosság előtt immár megvitatható kérdéssé fogalmazható át, hogy problémáik becsatornázhatók a civil közbeszéd világába.

REPLIKA

A műsorvezetői tisztet – a megszokottól ugyancsak eltérően – nem hivatásos újságíró látta el, hanem egy ismert szociológus: kérdezett, kommentált, kiegészített, új szempontokra hívta fel a figyelmet, összefoglalt, terelte a beszélgetést. Azaz elvégezte azt a feladatot, ami egyrészt a riporter, másrészt a ke-rekaszta-beszélgetés résztvevőinek a dolga szokott lenni.

Figyelemre méltó, hogy ebben a műsorban szociológusok helyettesítettek mindenkit: ők képviselték a nézőt, ők kérdeztek és válaszoltak, ők voltak az összevitatók és a vitát lecsendesítők. Ez az adott műsoron túlmutató összefüggést is kifejez. Itt maga a szociológia is valami más helyett szerepelt: az értelmiségi nyilvánosságot, illetve e nyilvánosság köznyelvét helyettesítette.

Áttekintve a szociológia néhány jellegzetes megnyilvánulási formáját – írásos teljesítményének folyóiratokba, könyvekbe szerveződését, tipikus helyzeteket; a képzés, a pályán éppen indulók nyelvhasználatát –, ugyanarra a következtetésre jutottunk: tudományunk az elmúlt évtizedekben mintegy az értelmiségi nyilvánosság helyett, közbeszédként funkcionált. Ezzel magyarázható hajdanvolt népszerűsége. És közbeszédi státuszának megszűnése adja okát mai válságának is. A továbbiakban erről lesz szó.

A nyolcvanas évek második felére kiformalódott nálunk egy olyan, közgazdaságtani, történettudományi, szociológiai, politológiai, ökológiai kifejezések-ből, gondolatmenetekből, víziókból összeszövődött közbeszéd, amely nem volt többé ráutalva egyetlen társadalomtudomány gyámkodására sem. A a publicisztikában, a rádió- és tévébeszélgetésekben, a hetilapokban (majd az évtized végén az újjászülető napilapokban, a nyilvánosság elé lépő szamizdatokban, frissen alapított periodikákban) autonóm, újratermelődő, eleven értelmiségi köznyelv alakult ki. A közbeszéd repertoárja most már rendkívül gyorsan változott, hiszen nem volt többé kiszolgáltatva a szociológia nehézkes (értsd: nagyobb átfutású vizsgálatokhoz, elméleti munkákhoz hozzákötött) fejlődéséhez.

Messzire vezetne az elmúlt néhány év közbeszédi változásainak – akár csak vázlatos – ismertetése, ettől el kell tekintenünk. Az átalakulást mindössze két példával szeretném illusztrálni. A nyolcvanas évek második felében a „reform” alkotta a közbeszéd repertoárjának magvát. Ez a szó tartotta megszállva a rádióknak nyilatkozó közhivatalnok nyelvét, de a cikkeket író közgazdász, szociológus fantáziáját is. Behatolt minden nyilvános megjelenésre szánt szövegbe, s a maga képére alakította jelentését. Minden felmerülő probléma (a gazdaságtól az egészségügyön át egészen a könyvkiadásig vagy a belváros parkolási rendjéig) „reformként” volt elgondolható. A szó általános elterjedése egyben azt is magával hozta, hogy a dolgok értelmezési háttérében ott volt a reformkorszak. A jelen történelmi és a reformkor közötti (gyakran explicitté sem tett) párhuzamok adták meg a szavak, szófüzések sajátos jelentését.

Az évtizedfordulón radikálisan megváltozott a közbeszéd: a „modellváltás”, „rendszer-váltás” szavak váltották fel a „reform” kifejezést. Mostantól fogva ezek a fogalmak világítottak meg minden tényt, ezek adták új, eddig ismeretlen jelentést az összefüggéseknek. Ezzel párhuzamosan a dolgok értelmezési háttérét már nem a reformkor, hanem 1848 és 1956 adta.

Mind a „reform”, mind a „rendszer-váltás” szót rendkívül kiterjedt asszociációs mező vette körül; a kifejezésekbe beleérthetőek voltak politikai, gazdasági,

történelmi stb. tartalmak. Ebből viszont az következett, hogy a korszak domináns kifejezései, illetve az ezekhez kapcsolódó értelmezések nem voltak többé hozzákötve egyetlen társadalomtudomány specifikus szóhasználatához, gondolkodásmódjához.

A szociológia hazai sorsát megpecsételte a fentiekben jelzett változás: elvált az útja a közbeszédtől. A közbeszéd ma már a maga útján halad: a tudományos kifejezéseket magához vonzza, az itt készen talált eszmefuttatásokat a saját képére formálja. Sajátos repertoárja, fordulatai teremtik meg az értelmiségi szóhasználat mindenkori divatját, amely megszabja az interjút adó kutató, napilapba cikket író tudós, a köz problémáiról elmélkedő értelmiségi társaság témáját, kifejezőkészségét, értelmezéseit.

A szociológia viszont szétesett, mivel eddigi teljesítményét (a folyóiratokban megjelenő írásokat, könyveket, a pályán elinduló törekvéseit) közbeszédi státusa integrálta. Közbeszédi helyzete tette nyelvét, teljesítményét, arculatát egységessé, s fedte el egyben azokat a problémákat, amelyekkel minden induló tudománynak meg kell birkóznia (például a tudományos nyelvhasználat specifikus, az illető diszciplínában érvényesnek tekintett szabályainak kollektív kialakításával és folyamatos ellenőrzésével).

A szétesés nem az egyik pillanatról a másikra következett be. Repedések mutatkoztak már a nyolcvanas évek elején, a szociológia népszerűségének a tetőpontján. Néhány, ebben az időben készült dolgozatban a tudomány kétértelműségei (emlékszünk még: a nyelv, az építkezésmód a nyilvánosság és a tudomány normáinak kettős szorításában formálódott) világosan kiütköztek: szakmainak számító matematikai-módszertani megoldások és egy ettől független esszényelv került egymás mellé egyazon műben. Itt a különbségeket a mindent magába integráló közbeszéd nyelve már nem tudta elfedni. Ehhez hasonló az a megoldás, amikor a szakszerű empirikus adatfelvételt követően a kutatók azonnal publikálták „előzetes benyomásaikat”, s az adatok feldolgozását későbbre ígérték (ami gyakorta végképp elmaradt).

A bomlás kétségtelen jele volt az is, hogy a kutatók egy része – tudomásul véve a szociológia és a közbeszéd útjainak elválását – az utóbbival próbált szerencsét: irodalmi, publicisztikai írásokat publikált. Megtanulták, illetve maguk is alakítói voltak az új közbeszédnek, amelynek nyelvén naprakészen kifejezhetők az értelmiséget éppen foglalkoztató kérdések.

A kutatók másik része viszont professzionális tudományként kezdte művelni a szociológiát, deklarálta a nyilvánosságot kirekesztő, szakmai, műhelyjellegű munkákat végezve. Persze e kutatások nem támaszkodhattak a tudomány itthon felhalmozódott eredményeire: tudományos vitákban érlelt magyarázatmódokra, a hazai szakmai közösségekben végiggondolt és levizsgáztatott, a sajátos magyar társadalmi valóság észlelésére kialakított kategóriákra, a tapasztalatok értelmezésére alkalmassá tett elméletekre stb. Így e munkákban úgyszólván minden vadonatújnak számított, ami – tudományok esetében – nem éppen a megbízhatóság jele.

A szociológia válságát a hazai tudományos közvélemény is érzékelte. Közmegegyezés alakult ki, hogy a bajokon paradigmaváltással lehetne segíteni. Az eddig elemzettek után talán nem szükséges hosszasan bizonygatni, hogy a

REPLIKA

kiút nem erre keresendő. Mivel a szociológia mai szerepvesztése éppen azzal magyarázható, hogy véget ért az a korszak, amelyben az értelmiség tudományunkra mint közbeszédre tartott igényt, és nem pedig valamely paradigmában megszerveződött és professzionalista módon művelt szakmára. Következésképpen ma nem paradigmaváltásra, hanem *-építésre* van szükség.

Elérkezett az ideje, hogy tudományunk tudomásul vegye, hogy nem termelhet többé a széles értelmiségi piacra, mivel e piac nem tart már igényt termékeire. Az „érdekeset”, a „meghökkenőt”, a „mindenkihez szólót”, a metabeszédet fel kell váltsa valami más. Persze olyasmi, ami a professzionalizáció ürügyén nem mond le az embereket leginkább foglalkoztató kérdések vizsgálatáról.